

ניבים על אתר

מבוא

ניב ופתגם - מה ביניהם? אבן שושן, בערך **ניב**, אומר: "צרוף מלים, מבטא לשוני מורכב ממלים אחדות, ביטוי מקובל שמשמעו שונה לפרקים מן המשמע של כל מלה המרכיבה אותו", ואני מדגים: אבד עליו הכלח¹, אבן-בחן² ועוד.

שורש מלה זו הוא **נב**. שורש זה קשור לתחום הצמיחה והפריחה³, ומקורו בישעיהו⁴ - בורא **ניב**⁵ (פתיב - נוב) שפתים.

פתגם, לעומת זאת, בא במקרא במשמעות - צו, פקודה⁶. המלה חדרה אלינו מן הפרסית העתיקה, ומשמעותה בלשון ימינו, כדברי בן יהודה: "ונהוג בספרות ובדיבור במשמעות ביטוי או משל". כך סובר גם אבן שושן. אנו, במאמרנו זה, נשתמש במלה **ניב** - המקובלת, להערכתנו, בעברית הישראלית יותר מן המלה **פתגם**.

הניב מאופיין בקיצורו, בתימצותו ובריכוזו - מועט המכיל את המרובה: כפתור ופרח⁷, איש אשכולות⁸, ואפילו מלה אחת: הכצעקתה!⁹

הניבים המצויים בלשונו משקפים את כל תחומי החיים ובאו לעולם בתקופות הסטוריות שונות - חלקם במקרא יסודם, וחלקם מספרות חז"ל ועוד. ברוב

¹ עלימו אבד כלח (איוב ל ב).

² ...הנני יסד בציון אבן, אבן בחן וגוי (ישעיהו כח טז).

³ פי צדיק ינוב חכמה (משלי י לא), עוד ינובון בשיבה (תהלים צב טו), ומכאן **תנובה** - פרי, יבול.

⁴ נז יט.

⁵ דיבור, מלה; ובהשאלה - עפ"י עקילס - פרי, וראה בהרחבה על מלה זו: מילון בן יהודה, **נוב**, עמ' 3561, הערה 2.

⁶ קוהלת ח יא; אסתר א כ (ונשמע **פתגם** המלך), וכן בארמית בספרים דניאל ועזרא.

⁷ מעשה המנורה - שמות כה לג.

⁸ על יסוד מדרש המלה **אשכולות** במשנה סוטה (ט' ט'): "משמת יוסי בן יועזר איש צבדה ויוסי בן יוחנן

איש ירושלים בטלו **האשכולות**". בגמרא - שם - **אשכולות**: איש שהכל בו.

⁹ בראשית יח כא.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המקרים היתה זו אמרה סתמית שהאומר אמרה לתומו, ורק בחלוף הדורות שיחק המזל לאמירה זו והיא עטתה עליה לבוש ניבי.

פעמים שיחק המזל כתוצאה מקריאה בלתי נכונה של הכתוב או כתוצאה מאי ידיעת כללי הדקדוק, של טעות בכתיב המלה ועוד. קיצורם של דברים, עולם זה של ניבים רחב הוא ואף מרתק, ונדון - אי"ה - הפעם בקבוצה אחת ממנו הקשורה בתחום הריאליה שבחינו. במאמר זה נעסוק בשלושה **ניבים על אתר** - שמות של מקומות שנתגלגלו והפכו לניבים המשמשים בלשונו.

א. באו לעמק השווה

גם: **בא** לעמק השווה, וכן **הגיעו** לעמק השווה. משמעות הניב: התפשרו, השתוו, באו לידי הסכם. ניב זה - שנתחדש בעברית בת ימינו¹⁰ - מבוסס על מדרש מלים לנאמר בבר' יד יז: "ויצא מלך סדם לקראתו... אל עמק שוה הוא עמק המלך". רש"י, בפירושו לפסוק אומר: "**עמק שוה** - כך שמו ותרגומו למישר מפנא... פנוי מאילנות ומכל מכשול..."¹¹, ומדרש אגדה עמק שהושוו שם כל האומות והמליכו את אברהם..."¹².

על פי פשט הדברים, זהו שם מקום - עמק שוה הוא עמק המלך!¹³ עמק זה מזוהה עם **עמק המלך** הנמצא ליד ירושלים¹⁴. נראה שזהו אותו עמק המלך שהציב בו אבשלום יד לעצמו (שמ"ב יח יח). קיימות מספר השערות לגבי מיקומו של עמק המלך¹⁵, אולם מקובלת הדעה שעמק המלך הוא המקום שבו מתרחב נחל קדרון בהיפגשו עם גיא בן הנום באיזור המכונה היום **בפינו גן-המלך**¹⁶.

¹⁰ כך כותב ביאליק באגרותיו (אגרות ב', ר"י): "על הפרטים עוד נדון ובודאי עוד נבוא אל עמק השוה".

¹¹ בת"י - מישר דחזיזא, כלומר מגרש לתחרויות.

¹² המלה שוה כשם מקום מוזכרת גם בפסוק ה' של פרק זה: בשוה קריתים (אין זו שוה שבפסוק יז).

¹³ בראשית יד יז.

¹⁴ עיין ערך שוה, אנציקלופדיה מקראית.

¹⁵ ראה אנציקלופדיה מקראית, **עמק המלך**.

¹⁶ שם זה - **גן המלך** - הוזכר במל"ב כה ד, ובירמיהו לט ד; נב ז (סיפור הימלטותו של צדקיהו מן העיר) וכן בנחמיה ג טו (האיזור שבאחריות שלון בן כל ח'ה).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בן יהודה במילונו הגדול - בערך **שׁוה** - מציע שאין לראות במלה **שׁוה** שם מקום בלבד, אלא גם מישור (מקום שׁוה וחלק) ככתוב בבראשית יד ה - שׁוה קריתים, היינו מישור קריתים¹⁷.

כך או כך, זכתה העברית בניב במשמעות של **הַגְעָה לידי פשרה** או לידי הסכמה - **באו (הגיעו) לעמק השׁוה!**

ב. הדריך (את) מנוחה

הפריעו, לא נתן לו לנוח ולשבת בשלווה, לא נתן מנוח - כך מסביר אבן שושן ניב זה במילונו, ומוסיף: "שאל מן שופטים כ מג ושם ההוראה שונה".

טרם נפנה למקום הנזכר נבהיר את משמעותן של המלים המרכיבות את הניב. **מנוחה** משמעותה - מצב של שלווה, שקט, חוסר תנועה ועבודה או חוסר רוגז. משמעות **להדריך** היא - להוליך בדרך, ללמד וגם לשון רמיסה¹⁸ או מתיחה¹⁹. פירוש הניב הוא, אם כן, רמיסת המנוחה או הכנסת מתח או טרדה לתוכה.

נפנה עתה אל המקור ונראה, כיצד צמח הניב מתוכו? נשתדל גם להסביר את דברי אבן שושן: "ושם (במקור) ההוראה שונה". המקור, כאמור, בשופטים כ מג: "פְתְרוּ אֶת בְּנֵימִין הַרְדִּיפְהוּ מִנוּחָה הַדְרִיכְהוּ עַד נֹכַח הַגְּבֵעָה מִמִּזְרַח שְׁמֶשׁ".

ההקשר, כידוע, הוא עניין פילגש בגבעה - מלחמת בניי בנימין. שבת בנימין, עפ"י פסוק זה, מכותר ונרדף ושלוותו מופרת "עד נכח" וגוי. פשט הפסוק אומר שכיתרו את בנימין ורדפו אחריו עד נכח הגבעה ממזרח שמש. **מנוחה הדריכהו** עפ"י זאת הוא הַסָּגֵר²⁰. כך מפסקים הטעמים, ובעין פרשנית זו רואים את הפסוק התרגום והמפרשים הקלאסיים. ת"י: "טלטילו ית דבית בנימין רדפינון **מבית ניחהון טרדונון** עד לקביל גבעתא ממדנח שמשא". מדובר כאן על הטרדת המנוחה. רד"ק מצטט את ת"י ומוסיף: "חסר מ"ם השימוש ופי" ממנוחה הדריכהו". בעין זו רואים זאת גם רש"י והמצודות²¹.

¹⁷ ראה ישעיהו כח כה, **הלא אם שְׁנָה פניה**, במשמעות יישור פני השטח.

¹⁸ ויבצרו את כרמיהם, **וַיְדַרְכּוּ** ויעשו הילולים (שופטים ט כז).

¹⁹ **דרך** קשתו (איכה כ ד), **וַיְדַרְכּוּ** את לשונם קשתם שקר (ירמיהו ט ב) - אולי כיוון שמתחת הקשת נעשתה עי"י לחיצה **ודריכה** ברגל.

²⁰ כך היינו מפסקים - בפסוק מודרני, עפ"י פירוש זה - את הפסוק: כתרו את בנימין, הרדיפהו - מנוחה הדריכהו - עד נכח הגבעה וגוי.

²¹ אצל הערים שהם נוחים בהם שם הדביקהו (והשיגוהו) - **רש"י**, במקום מנוחתו ונחלתו קראו אלו לאלו רמסוהו - **מצודת דוד**, לשון דריכה ורמיסה - **מצודת ציון**.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אין ספק, אם כן, שהניב - במשמעותו הנזכרת לעיל - צמח על רקע פרשנות זו, וטוב שצמח! העברית יצאה מורוחת מפירושו של הצירוף **מנוחה הדריכהו**, בדרך שבה פירשו זאת הפרשנים הקלאסיים.

לא כך מפרש **דעת-מקרא!** לדעתו, יש בפסוק זה פסקה מתוך שיר עממי המתאר את גורל הנמלטים של בני בנימין:

כתרו את בנימין
הרדיפהו
מנוחה הדריכהו

בסופה של פסקה זו באה הערת מילואים בלשון חריזה הנמשכת אל המלה **הרדיפהו (מנוחה הדריכהו - הסגר, כאמור לעיל):** "עד נכח הגבעה ממזרח שמש".

עפ"י פירוש זה, **מנוחה הדריכהו** פירושו - **ובמנוחה** השיגוהו²². **מנוחה** עפ"י פירוש זה - שם מקום הוא. ההשערה הרווחת היא שזוהי **מְנַחַת** אחת מערי בנימין, המוזכרת בדה"א ח ו, וכשם משפחה - **הַמְנַחְתִּי** - שם ב נד. בתרגום השבעים מופיע שם עיר ביהודה (מנחה)²³ בכתוב המזכיר את השם **מנוחה**. כמו כן, מוצאים אנו ברשימת היחס של כלב בן חור (דה"א ב נב נד) את השמות: **חצי המנחות** וחצי **המְנַחַתִּי**. לדעת רבים, מורים שמות אלו על יושבי מקום אחד שהתייחסו על שני אבות²⁴, והמקום הוא כנראה הכפר הערבי מְלָחָה שבמערב ירושלים (כיום - מְנַחַת)²⁵ הנמצא בחבל בנימין.

ובכן, שיעורו של הפסוק הוא (בקציר האומר): כוחות ישראל הקיפו את בנימין, רדפוהו, **במנוחה (=במלחה, במנחת)** השיגוהו והמשיכו לרדוף אחריו עד ממזרח לגבעה ושם הפילוהו לפי חרב.

ולבסוף - סליחה על שהדרכנו את **מנוחתכם** בהסברנו הארוך.

ג. סלע המחלוקת

נושא לחילוקי דעות, עניין שרבים עליו: "טאבה היתה במשך שנים **סלע המחלוקת** בין מצרים לבין ישראל". שורש המלה **מחלוקת - חלק** - הוא בעל שתי משמעויות:

²² במספר מקומות בתלמוד - הַדְרָךְ = הַדְּבָק = השג.

²³ ראה לקסיקון מקראי, **מְנַחָה**.

²⁴ ראה אנציקלופדיה מקראית - **מְנַחַת**.

²⁵ אין להתפלא על חילופי העיצורים למייד - נר"ן. בידוע הוא שאותיות למנ"ר מתחלפות לעיתים ביניהן, ו**מנחת** הפכה ל**מלחה** בפי הערבים. כשם ש**מי נפתוח** הפכה בפיהם ל**לליפתא**, **בית אל לביתין** ועוד. ראה על כך אבשלום קור, הגיע זמן לשון, פרק 36, עמ' 88.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

1. לפלג, להפריד לחלקים (**חלק** בארמית, **ח'לק** בערבית - יחדו **יחלקו**, שמ"א ל כד).
2. ללא בליטות, בלתי מחוספס (**שעי** בארמית, **חלק** בערבית - אין בפיחו נכונה... לשונם **יחליקון**, תהלים ה ז).

מקור הניב הוא בפסוק: "וישב שאול מרדף אחרי דוד וילך לקראת פלשתים על כן קראו למקום שהוא סלע המְחֻלָּקֹת" (שמ"א כג כח). נלך בעקבות פסוק זה צעד אחר צעד ונתחיל בדבריהם של המפרשים הקלאסיים ולאחר מכן נביא מדברי המפרשים המודרניים ומן המחקר הכללי.

סלע המחלוקת, אומר ת"י, כי פלגותא (ומוסיף הוא ומתרגם - מפרש: אתרא דאתפליג ביה לבא דמלכא למיזל לכא ולכא). לא חלוקה ממשית כאן אלא - נחלק ליבו של המלך - התלבט! כך סובר גם רד"ק: "וכן הוא אומר בדרש מהו סלע המחלוקת אמר רבי שמואל בר נחמני ששם נחלקו גיבורים של שאול על דוד, מהם היו אומרים עד שכן ישי בידני לא נפנה ממנו, ומהם אמרו מלחמת ישראל קודמת שכן ישי מצוי לנו בכל שעה". דברי המדרש, עפ"י רד"ק, מכוונים אפוא לא לחלוקה אלא למלה **מחלוקת** כמשמעותה בלשון חז"ל, היינו - חילוקי דיעות. כך סובר גם רש"י בפירושו. מצודת דוד לעומתם סבור שהיתה כאן הפרדת כוחות: "ע"ש כי בהסלע ההוא נחלקו ונפרדו שאול ואנשיו מעם דוד ואנשיו".

דעתו של **דעת-מקרא** שונה. הוא מביא את דברי רד"ק על אתר²⁶, ומוסיף ש"כך נקרא הסלע מעיקרו". כלומר, לא ע"ש המקרה נקרא הוא - חילוקי דעות או הפרדת כוחות, **על כן קראו למקום שהוא סלע המְחֻלָּקֹת** - אלא על פי מראהו החיצוני, היותו סלעי - ללא עפר וללא צמחים, כמו - **ההר החלק** העלה שעיר (יהושע יא יז, יב ז).

סלע המחלוקת, לסיכום, הוא סלע ששמו ניתן על שם אירוע שקרה לידו: חילוקי דעות או היפרדות כוחות (שורש **ח'לק** בערבית)²⁷ או על שום היותו חֻלָּק (שורש **חלק** אף בערבית) - ללא כיסוי כלשהו (עפר או צמחים)²⁸.

²⁶ הלקוחים מהמדרשים: שוח"ט יז-יח, ילקוט המכירי לתהילים, י"ח י"ב וכן ביל"ש לשמואל קל"ג.

²⁷ בתרגום השבעים: סלע המחלקת Petra dividet.

²⁸ **מְחֻלָּקוֹת** - ת - במשקל זה - על שום מה? מדוע לא מְחֻלָּקָה (סלע המחלקה) או מְחֻלָּקֹת (סלע המחלוקת) - משקלי שמות המצויים בתנ"ך? מדוע, א"כ, צורת רבים - **מְחֻלָּקוֹת**? נראה שמשקל זה הוא משקל המתאים למקומות: מְרְגְלוֹת, מראשות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

היכן מצוי סלע זה? אין זיהוי ברור למקום²⁹. באנציקלופדיה מקראית³⁰ - עפ"י הסיפור במקרא - שם מקום במדבר מעון. לא היה זה מקום יישוב, נטען שם עוד, אלא רכס מסולע ששם הסתתרו דוד ואנשיו. זיהויים נוספים הם: ראס אל כופה מדרום לבני נעים או סלע אלמלאקי מצפון למעין.

²⁹ לקסיקון מקראי בערך **סלע המחלקות** - אומר: "נחלקו המפרשים במשמעות השם, ונראה כי כאן סיפור אטיולוגי מאוחר לשם מקום שכבר נשכחה משמעותו. ואין זיהוי מקובל למקום זה".
³⁰ **מחלקות, סלע המחלקות**.